

ДИСКУСІЇ

Сергій ШУМИЛО

кандидат історичних наук, доктор теології,
науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), institute@afon.org.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ

доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин,
Київський національний університет культури і мистецтв
(Київ, Україна), lastov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

«...де Хмельниченко лежить» (До питання останніх років життя та місця поховання Ю.Хмельницького)*

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.142>

УДК: 94(477):327.Хмельницький Ю.«17/18»

Анотація. Мета статті – проаналізувати наявні версії щодо останніх років життя, смерті й місця поховання українського гетьмана Юрія Хмельницького та спробувати визначити найбільш реальну з них. **Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні принципів історизму, системності, науковості, міждисциплінарності. Використано загальноісторичні методи історіографічного аналізу, історико-генетичний, порівняльний. **Наукова новизна** полягає в актуалізації в науковому обігу деяких історичних джерел, які раніше не бралися до уваги. На їх основі здійснено спробу визначити імовірне місце смерті та поховання Ю.Хмельницького. **Висновки.** На сьогодні впевнено можна стверджувати, що майже всі версії щодо останніх років життя і смерті гетьмана виявилися хибними й безпідставними. Детальний аналіз ряду джерел, у тому числі маловідомих для істориків, дозволяє стверджувати, що його життя після відставки в 1681 р. закінчилося мирно, у сані ченця та, найімовірніше, він був похований у місті Геліболу на Галліполійському півострові.

Ключові слова: Юрій Хмельницький, Гедеон, чернецтво, паломництво, Константинопольський патріархат, Єрусалимський патріархат, Калліполь, Геліболу, Галліполійський півострів.

* Дослідження здійснене в рамках програми підтримки від кластера «Релігія й політика» («Religion und Politik») Вестфальського університету ім. Вільгельма (Мюнстер, Німеччина). Автори висловлюють щире вдячність Юрієві Лацісу за допомогу в пошуку документальних свідчень та архівних джерел, завдяки чому і стало можливим написання цієї статті.

Постать гетьмана Юрія Хмельницького в українській історіографії залишається однією з найменш вивчених. Досі відсутнє комплексне й об'єктивне дослідження його життя та діяльності. Немає як такої його цілісної біографії, в якій залишається чимало «білих плям». Значною мірою на це впливає певний ідеологічний штамп в оцінці його діяльності, сформований в історіографії імперського та радянського періодів. Політична потреба формування негативного уявлення про сина Б.Хмельницького як про «зрадника», «нікчому» спричинила тривалу демонізацію його образу як у російській літературі, так й історіографії, і ця тенденція триває до наших днів. При цьому досі не проводився об'єктивний аналіз усіх наявних джерел про Ю.Хмельницького та його політику під протекторатом Османської імперії, у тому числі із залученням масиву документів з турецьких архівів.

До середини XIX ст. постать Ю.Хмельницького лише епізодично виринала у працях істориків (Самовидець, Г.Грабянка, С.Величко, О.Рігельман, автор «Історії русів», Д.Бантиш-Каменський, М.Маркевич та ін.). Чи не вперше його біографія з'явилася 1838 р. завдяки І.Срезневському¹. Щоправда, вона була короткою та витриманою в дусі панівного тоді романтичного напрямку. Детально життя Ю.Хмельницького розглянув 1868 р. М.Костомаров². У подальшому багато уваги йому приділяли як українські, так і зарубіжні дослідники, зокрема В.Антонович, М.Грушевський, В.Герасимчук, Ф.Равіта-Гавронський, М.Кордуба, І.Борщак та ін.³

Від кінця XX ст. в науковий обіг неодноразово вводилася нова інформація про Ю.Хмельницького (праці Ю.Мицика, Н.Савчук, Є.Луняка, В.Ластовського, Є.Літвіненко, Т.Чухліба, В.Смоля та В.Степанкова, К.Кочегарова й ін.)⁴. Проте досі найменше відомостей маємо стосовно останніх років життя та обставин смерті гетьмана. Відсутнє уявлення і про місце його поховання. Хоча від кінця XVII ст. були неодноразові спроби заповнити ці лакуни, вже відтоді всі вони суперечили одна одній. Відповідно, на сьогодні є кілька варіантів того, якими були останні роки, місяці, дні Ю.Хмельницького та де, можливо, він закінчив своє життя.

Перша версія: Ю.Хмельницький помер рабом десь у Татарії. З'явилася вона ще за життя Юрія, напередодні Чигиринського походу. Як засвідчив французький дипломат де ла Круа, після звільнення Ю.Хмельницького з ув'язнення в Єдикуле («Замок Семи Башт»), від турецького султана Мегмеда IV до козацтва був відправлений

¹ Срезневский И. Юрий Хмельниченко: 1658–1680 // Украинские были. – Х., 1838. – С.25–51.

² Костомаров Н. Гетманство Юрия Хмельницкого // Вестник Европы. – Т.2, кн.4. – Санкт-Петербург, 1868. – С.485–536.

³ Антонович В. Юрась Хмельниченко // Гетьмани України. – К., 1991. – С.55–60; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1904. – Т.LIX. – С.1–40; T.LX. – С.41–70; Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczko. – Poznań, 1919. – 171 s.; Korдуба М. Chmielnicki Jerzy (ur. 1640 † ok. 1681) // Polski Słownik Biograficzny. – Т.ІІІ/1, zes. 11. – Kraków, 1937. – С.334–336; Borschak E. A Littleknown French Biography of Yuras Khmelnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.III, 1(7). – 1953. – P.509–517.

⁴ Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С.237–250; Ластовський В. Перебування Юрія Хмельницького в чернецтві: спроба реконструкції // Визвольний шлях. – 2004. – Кн.9. – С.110–120; Його ж. Чернецтво Юрія Хмельницького // Генеза. – 2006. – №1(11). – С.64–75; Літвіненко Є. Гетьманат Юрія Хмельницького крізь призму німецької друкованої хроніки «Theatrum Europaeum» (XVII – початок XVIII ст.) // Київська старовина. – 2011. – №1. – С.110–122; Луняк Є. Перебування Юрія Хмельницького у турецькому полоні за свідченнями французького дипломата де ла Круа // Січеславський альманах. – 2011. – №6. – С.5–16; Його ж. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. – 2012. – №1. – С.143–152; Чухліб Т. Князювання від імені Османської імперії гетьмана Юрія Хмельницького // Козаки і монархи: Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. – 3-тє вид., випр. і доп. – К., 2009. – С.256–269; Макарчук Ю. Іван Виговський та Юрій Хмельницький в оцінці І.Нечуя-Левицького // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова: Серія 6 «Історичні науки». – Вип.5. – К., 2008. – С.213–215; Смоля В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). – К., 2009. – С.206–343; Кочегаров К. Украина и Россия во второй половине XVII в.: политика, дипломатия, культура: Очерки. – Москва, 2019. – С.155.

посланець із пропозиціями підтримки нового походу: «Він не знайшов великої прихильності серед козаків дослухатися до тих порад, які він давав. Вони казали, що лист Ю.Хмельницького несправжній, що їхній справжній генерал цього імені прийняв чернечий постриг, загинув у Татарії, де був рабом»⁵.

Друга версія: Ю.Хмельницького вбив кошовий Січі І.Сірко. Виникла наприкінці XVII ст. і вперше була оприлюднена 1689 р. вже згаданим французом де ла Круа. Відповідно до його інформації, у 1679 р., під час відновлюваних робіт, що їх вела турецька влада навколо фортеці у Варні, «Сірко, ватажок запорозьких козаків, який ішов з 15 тис. чол. у похід проти татар, аби забрати їхню худобу, прийшов випадково до цього місця, де застав цих робітників [...] Він їх вирубував упень, залишивши тільки кількох “язиків” для відправки великому князеві московському. Він отаборився у цьому місці, очікуючи наказів цього володаря. Ю.Хмельницький був тут убитий»⁶. У подальшому ця версія зазнавала деяких варіацій, зокрема у працях російського адмірала К.Крюйса на початку XVIII ст. та вже наприкінці того ж століття у О.Рігельмана, котрий ще й підправив версію першого, відзначивши її неточності⁷.

Третя версія: Ю.Хмельницького отруїли турки. Це думка шевальє де Божо, опублікована 1700 р. Відповідно до його повідомлення, після завоювання України турками, останні поставили тут свого «управителя провінції», «що перебував у залежності від них подібно тій, яку мають господарі Валахії, Молдавії та Трансильванії [...] Його звали Хмельницький (Chmielnicki) (інші називають його Chuminsko, що треба вимовляти як Schmielnieski). Але турки його незабаром отруїли»⁸.

Четверта версія: Ю.Хмельницький був покараний за свої злочини в Кам'янці-Подільському. Вперше оприлюднив її С.Величко у своєму творі:

«Станувши прето Хмелниченко в Камяницѣ наочне з жидомъ Сѳруномъ предъ пашами, былъ роспрашиванъ ѿ рѣчях, ѿт жида Сѳруна на него прежде предложенихъ, в которогих, кгда не могль ѿправдатис и вивестисъ, и всего того жидъ доказал ему в очи, що и заочне доносиль. Теди всѣ три пашѣ, вихавши з Камянца к Дунаю, тамъ, у концу мосту Дунайского, за всѣ зліе поступки розстригу Хмелниченка судили и на смерть декретовали. По яком декрету и всказаню янчарѣ, абіе Хмелниченка з предъ пашей похватили і по ѿбикновенію своєму на шию его шнуръ скинувши, там же зараз его і удавили»⁹.

Ця версія смерті Ю.Хмельницького найбільш поширена в історіографії. Її, зокрема, повторили такі історики, як В.Антонович, О.Єфименко, Ю.Ролле, Ф.Равіта-Гавронський, І.Крип'якевич, Ю.Мицик та ін.

П'ята версія: Ю.Хмельницький помер ченцем. Уперше зафіксована в листуванні польського дипломата та посланця в Османській імперії С.Проського (1636–1710 рр.). Згідно з нею, Ю.Хмельницький після втечі з ув'язнення в Єдикуле в 1682 р. подався до одного з монастирів Малої Азії, де знову став ченцем. Цю версію було оприлюднено польським істориком і журналістом Л.Повідаєм із посиланням на інформацію німецького теолога й історика, префекта архівів Ватикану

⁵ Див.: Луняк Є. Перебування Юрія Хмельницького у турецькому полоні... – С.15; *Його ж.* Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів... – С.151.

⁶ Луняк Є. Перебування Юрія Хмельницького у турецькому полоні... – С.16; *Його ж.* Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів... – С.152.

⁷ Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію. – К., 1994. – С.459.

⁸ Луняк Є. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів... – С.152.

⁹ Величко С. Літопис / Упор. Г.Боряк, Т.Таїрова-Яковлева. – К., 2020. – С.573.

А.Тейнера, котру той своєю чергою запозичив із записів С.Проського¹⁰. При цьому сам же Л.Повідай, аналізуючи різні версії смерті Ю.Хмельницького, висловлювався, що інформація С.Проського заслуговує на довіру. Аналогічну, хоч і трохи відмінну, думку озвучив на початку XIX ст. автор «Історії русів», наголошуючи: «Взят он в Царьград и посажен в Едикул или Семибашенный замок, где содержан четырнадцать лет в заключении и, наконец, сослан в один греческий остров и тамо скончался пономарем в одном греческом монастыре»¹¹. В «Історії русів» ця версія згадується кілька разів у різних місцях як доконаний факт. У наш час її повторив відомий фахівець Ю.Мицик¹².

Шоста версія: Ю.Хмельницького стратили поляки. Таку думку оприлюднив Д.Бантшиш-Каменський у 1822 р. Спираючись на запис свого батька М.Бантшиш-Каменського, залишений на сторінках подарованого М.Карамзіну «малоросійського літопису», він відзначив: «[...] у польських справах, які зберігаються в колезькому архіві, згадується, що сей зрадник скінчив життя своє від рук поляків, котрі його, буцімто, осліпили, залили відтак оловом, підвісили за ребро й мордували в різні способи до останнього подиху»¹³. Ця версія так і не прижилася в історичній науці.

Сьома версія: Ю.Хмельницького вбили свої ж козаки в Немирові. Про це надзвичайно живописною мовою, навіть із деякими художніми деталями, написав І.Срезневський 1838 р.: «Козаки вивели зраненого Хмельницького на площу, довго мучили, і потім кинули собакам. Чи встиг він помолитися, хтозна...»¹⁴. В якійсь мірі ця версія перекликається з попередньою. Спільним для обох моментом виступає мученицька смерть Юрія, а різниця лише у виконавцях. Вона також не знайшла підтримки в науковому середовищі.

Восьма версія: Ю.Хмельницький не помер, а перетворився на примару. Це, звісно, народний переказ. Його зафіксував П.Куліш під час своєї подорожі Чигиринщиною. Житель села Суботова розповів йому легенду, що «Хмельниченко живе ще й досі. Наші старі чумаки розказували, що бачили его в горах на свої очі, и сам він казав, що “я син Хмельницького”. Его ссе гадина, и він буде мучитись и блукати поміж горами аж до Страшного Суду; а тогді вже Господь его простить, що побусурманивсь и хотів розбить батьківську церкву»¹⁵.

Дев'ята версія: Ю.Хмельницький помер на Мальті. Походження її точно не встановлене. Але, можливо, вона має вже сучасні корені, пов'язані з туристичним бізнесом¹⁶. В усякому разі, поширюється поза науковою сферою, переважно у середовищах екскурсоводів і журналістів, котрі пишуть на теми міжнародного туризму.

Десята версія: Ю.Хмельницький прийняв іслам і помер власною смертю в Константинополі. Ми бачимо її в М.Аркаса. Сам дослідник у своїй праці спочатку виклав версію, запропоновану С.Величком. А потім уже доповнив: «Інші ж джерела кажуть, що Хмельниченко кончив життя у Константинополі і перед смертю побусурменився»¹⁷.

¹⁰ Powidaj L. Kozacy zaporożcy na Ukrainie. – Lwów, 1862. – S.177.

¹¹ История русов. – Москва, 1846. – С.157.

¹² Мицик Ю. Хмельницький Юрій // Енциклопедія історії України. – Т.10. – К., 2013. – С.393.

¹³ Бантшиш-Каменский Д. История Малой России. – К., 1993. – С.314.

¹⁴ Срезневский И. Юрия Хмельниченко: 1658–1680. – С.50.

¹⁵ Кулиш П. Записки о Южной Руси. – К., 1994. – С.277–278.

¹⁶ Титаренко Л. Трагедия Юрия Хмельницкого, сына гетмана // Голос України. – 2008. – 5 червня. – С.20; Козаки та мальтійський хрест // Козаки: історія лицарства [Електронний ресурс]: <https://kozaki.in.ua/stat-pro-kozakv/118-kozaki-ta-maltskyiy-hrest.html>

¹⁷ Аркас М. Історія України-Русі. – [Санкт-Петербург], 1908. – С.250.

Кожна з означених вище версій має свої хиби, але, слід зауважити, що деякі з них містять у собі й певну історичну основу. Водночас частина істориків не притримуються жодної з цих версій смерті Ю.Хмельницького. Цього не бачимо у Самовидця, Г.Грабянки, М.Костомарова, С.Соловйова, М.Грушевського, Д.Яворницького та ін. Деякі апелюють до відсутності достовірної інформації (Т.Чухліб, Б.Сушинський та ін.)¹⁸.

Перша версія, зрозуміло, не може сприйматися серйозно, оскільки вона виникла ще за часів життя самого Ю.Хмельницького.

Друга фактично неможлива. Вона перекреслюється тим, що І.Сірко, як відомо, помер 1 серпня 1680 р.¹⁹ Проте документальні джерела показують, що Ю.Хмельницький ще був живим і продовжував свою діяльність пізніше. Крім того, невідомо нічого про похід у цей період І.Сірка на Варну. Така подія й начебто вбивство ним Ю.Хмельницького не відображені ані в козацьких, ані в московських, ані в османських джерелах. Скоріш за все, інформація про напад кошового отамана на цю фортецю та місто – це ніщо інше, як відгомін дуже давньої виправи ще початку XVII ст.²⁰ Звісно, похідні від цієї версії також хибні. Однак, у зв'язку з нею, слід звернути увагу ще на один її аспект. Як свідчать історичні джерела, відносини між Ю.Хмельницьким та І.Сірком були далеко не ворожими. Ще Д.Яворницький показав, які між ними йшли перемовини та як серйозно московський уряд непокоїла можливість об'єднання обох цих козацьких ватажків і створення антимосковського союзу²¹.

Третя версія, що належить шевальє де Божо, могла б заслуговувати на певний інтерес, оскільки він разом зі Ю.Хмельницьким деякий час перебував в ув'язненні в Єдикуле. Однак їх можливе знайомство припадає тільки на 1670-ті рр. А у цьому своєму повідомленні француз цілком очевидно користується чутками, які, до того ж, суперечать свідченням С.Проського. Оскільки Ю.Хмельницький був непересічною особою, значення його в міжнародній політиці зберігалося й далі після Бахчисарайського миру (1681 р.). Завдяки збереженню цієї фігури Висока Порта завжди мала можливість впливати на московську політику. Відсутність у де Божо конкретизації точного місця події й точних дат та використання умовних означень часу (як-от «незабаром») засвідчує, що він не мав достеменних підтверджень описуваного та спирався радше на чутки.

Четверта версія хоч і найбільш поширена, проте має цілий ряд суттєвих вад. Уже сама судова процедура, описана С.Величком, викликає великі сумніви. Перш за все, Ю.Хмельницький отримав свої владні повноваження й титули гетьмана та князя від султана, тому сумнівно, щоб суд над політичним діячем такого рівня могли чинити місцеві урядники в Кам'янці-Подільському. Як мінімум, його мали доправити у Стамбул для подальшого вирішення долі. До того ж в Османській імперії суд був відділений від держави. Більше того, для розгляду справ з немусульманами використовувалися місцеві суди із застосуванням місцевого права²². І жоден паша не мав судових повноважень у таких судах. Крім того, паша – це почесне звання, а не адміністративне. Тому гіпотетичний судовий розгляд справи Ю.Хмельницького пашами

¹⁸ Чухліб Т. «Українське князівство» в турецьких планах // Україна крізь віки. – Т.8. – К., 1999. – С.218; Сушинський Б. Юрій Хмельницький – гетьман України // Козацькі вожді України. – Т.1, кн.1-2. – Одеса, 2004. – 591 с.

¹⁹ Мицик Ю. Іван Сірко. – К., 2010. – С.119.

²⁰ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т.2. – К., 1990. – С.153.

²¹ Там само. – С.411–427.

²² Сафонов А. Османская административно-правовая система на Балканах (XV–XVIII в.) // Историко-правовые проблемы: Новый ракурс. – Вып.5. – Курск, 2012. – С.121–133; Ковальчук М. Організація провінційного управління Османської імперії XVI ст. за даними Канун-наме // Український історичний збірник. – Вип.19. – К., 2017. – С.67–82.

выглядає нереально. І вже зовсім нелогічна розповідь про покарання Юрія аж на Дунаї, який знаходиться на дуже значній відстані від Кам'янця-Подільського (значно ближче річки Дністер і Прут, а у самому місті – Смотрич). Очевидно, що С.Величко спирався на усні перекази. Більше того, сам наголошує, що «невідомо, скільки років він, Хмельниченко, гетьманував у Немирові»²³, тобто зізнається, що, власне, не знає ані точних дат, ані навіть приблизно років, не має жодних джерел і документальних свідчень. Необхідно також відзначити, що цей період відтворено в рукопису Абдуррагмана Абді Паші «Історія Нішанджи», а сам автор цього твору був учасником Чигиринського походу 1678 р. та управляв Кам'янцем-Подільським у 1681–1683 рр.²⁴ І, наскільки нам відомо, там відсутня інформація про суд над Ю.Хмельницьким і деталі його життя після 1679 р.

П'ята версія суттєво відрізняється від усіх інших. Це той випадок, де смерть Ю.Хмельницького, всупереч багатьом гіпотезам і припущенням, виглядає природною та пов'язується безпосередньо з його характером, адже відома його схильність до чернечого життя й перебування деякий час у статусі монаха під іменем Гедеон, навіть архимандрита. Утім історики цю версію практично не аналізували.

Шоста версія має яскравий фантастичний характер. Складається враження, що це просто узагальнене уявлення польської шляхти про покарання бунтівних козаків.

Сьома версія невідомого походження. За своїм сюжетом вона перегукується з попередньою. Сам І.Срезневский зазначав у власній публікації, що описані події йому здаються цілком правдоподібними, а взяв він їх «із записок Шафонського». Однак, як показав М.Горбань у 1926 р., насправді «там нема трагічних подробиць смерті Ю.Хмельницького»²⁵. В іншій праці О.Шафонський лише згадував, що Ю.Хмельницький «нарешті пропав»²⁶. На сьогодні так і не відомо, звідки ж запозичив цей переказ І.Срезневський.

Восьма версія лише відгомін народних переказів і фольклору. Проте вона дає нам уявлення про те, що історична пам'ять українського населення не зафіксувала жодної реальної інформації про смерть Ю.Хмельницького, а це лише підтверджує припущення, що настала вона за межами України. До певної міри ця легенда нагадує аналогічні перекази про волоського господаря Влада III Цепеша (бл. 1431–1476 рр.), відомого як Дракул²⁷.

Дев'ята версія має вочевидь не історичний характер, її походження незрозуміле. Можливо, цьому сприяла скульптурна композиція у соборі Св. Іоанна на Мальті, присвячена великому магістрові Н.Котанеру (1605–1680 рр.), серед фігур котрої відвідувачі інколи вбачають образ полоненого козака.

Десята версія сама по собі дуже неясна, хоча й має деяку історичну достовірність, пов'язану з інформацією польського дипломата Т.Гольчевського, про що йтиметься нижче.

Можна зазначити, що існування всіх цих версій у літературі вказує на дві важливі обставини: по-перше, подробиці останніх днів і сама смерть Ю.Хмельницького не

²³ Величко С. Літопис. – С.573.

²⁴ Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII ст.). – К., 2016. – С.103.

²⁵ Горбань М. «Записки о Малой России» О.Шафонського // Науковий збірник за рік 1926. – Т.XXI. – К., 1926. – С.139.

²⁶ Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. – К., 1851. – С.70.

²⁷ Шумило С. Окультно-художній образ «графа Дракули» як приклад маніпуляції та викривлення історії // Релігія в Україні [Електронний ресурс]: <https://www.religion.in.ua/main/history/23671-okultno-xudozhnij-obraz-grafa-drakuliyak-priklad-manipulyaciyi-ta-vikrivlennya-istoriyi.html>

були достеменно відомі нікому та, по-друге, ця подія сталася вочевидь поза українськими землями й не була публічною. В іншому випадку, вона не стала б таємницею. Крім того, не можна забувати ту обставину, що Ю.Хмельницький був фігурою політично значимою, та з огляду на це останні роки його життя і кончину слід розглядати саме в такому контексті.

Оскільки смерть може бути тільки насильницькою або природною, у випадку з Ю.Хмельницьким напрошується простий висновок: перша безумовно мала б політичне значення та відповідний резонанс. І тільки друга, тобто природна смерть, дає підстави для поширення найрізноманітніших чуток, що ми й бачимо в історіографії.

У з'ясуванні долі Ю.Хмельницького остаточно все можуть вирішити тільки достовірні джерела. Але їх, на жаль, в нашому розпорядженні небагато. Проте є ще деяка інформація, котра ніколи не аналізувалася й широко не використовувалася в історіографії, хоч безпосередньо торкається життя Ю.Хмельницького після 1680 р. По-перше, це повідомлення польського дипломата Т.Гольчевського до свого короля від 4 жовтня 1681 р., написане в Яссах. По-друге, це запис польського дипломата й посланця в Османській імперії С.Проського 1682 р. про ситуацію у Стамбулі. І, по-третє, повідомлення у записках українського ченця І.Вишенського 1708 р. про його подорож на Афон.

Томаш Гольчевський, проїжджаючи Ясси, 4 жовтня 1681 р. в листі до короля написав: «Другого дня зустрів Хмельниченка, котрого супроводжували п'ятдесят турків (козаків при ньому лише декілька), і він дуже хворий: розповів, що Кара Мехмету-паші, який був сераскиром у Баб'є, пообіцяв бути бусурманином» («Drugiego dnia potkałem Chmielnicznka, którego prowadziło Turków pięćdziesiąt, (Kozaków tylko przy nim kilku) i ten bardzo chory: powiadają że Kara Mechet Paszy, który był Seraskierem w Babie, przyobieczał być bisurmaninem»)²⁸. Із цього повідомлення випливає, що на жовтень 1681 р. Ю.Хмельницький ще був живий, хоч і «дуже хворий», перебував поза межами України й направлявся у супроводі 50 турків, імовірно, до Стамбулу. Тут же дипломат сповіщає про усну обіцянку Юрія перед пашею «бути бусурманином», проте не про факт остаточного прийняття ісламу, про що не існує жодних достеменних підтверджень. Зрозуміло, що підстав не вірити Т.Гольчевському наразі не може бути. Тим більше, що він і далі виконував дипломатичні доручення для королівського двору²⁹.

Відзначимо на цьому фоні, що Бахчисарайський мирний договір між Москвою і Кримським ханством підписано у січні – лютому 1681 р., після чого він був ратифікований султаном³⁰. І тут значну цікавість викликає та інформація, яку наводив російський історик С.Соловйов щодо ходу перемовин між Стамбулом і Москвою у процесі обговорення майбутнього миру. Виявляється, що особа Ю.Хмельницького та його подальша доля були однією з умов підписання цього договору. В усякому разі, про це непрямо свідчили і грамота московського патріарха Іоакима до муфтія у Стамбул у грудні 1678 р., де викладалася пропозиція «рати, починаючися неправдою богомерзкого законопреступника» Ю.Хмельницького припинити, і перемовини у травні 1679 р. між посланцем султана Мегмеда IV капітаном Яном Білевичем та

²⁸ Starożytności historyczne polskie czyli Pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski, listy królów i znakomych mężów, przypowieści, przysłowia i t.p. z rękopismów zebr. i przydał żywoty uczonych Polaków Ambroży Grabowski. – T.2. – Kraków, 1840. – S.528.

²⁹ Krolikowska-Jedlińska N. W poszukiwaniu sojuszników? Rola Chanatu Krymskiego i Persji w polityce Jana III Sobieskiego wobec Imperium Osmańskiego (1674–1696) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne. – T.146, zesz.2. – Kraków, 2019. – S.331–345.

³⁰ Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах... – С.358.

«думними дяками»³¹. При цьому начебто сам цей турецький посланець про Юрія заявляв, що «турки раді були б, щоб його не було [...] вся біда від нього»³².

На нашу думку, відсторонення турками Ю.Хмельницького від влади та його відкликання до Стамбула пов'язані були не з якимись дрібними подіями в Кам'янці-Подільському, а саме з підписанням Бахчисарайського договору 1681 р., серед пунктів якого, зокрема, йшлося, що «султан і хан не повинні допомагати неприятелям царським»³³.

У московської сторони були свідчення про невдоволення з боку Ю.Хмельницького перебуванням на боці турків і про його намагання вести таємні, в обхід султана, перемовини з І.Самойловичем про замирення³⁴. Немає сумнівів, що за цих обставин московські посланці під час переговорів передали представникам султана такі свідчення, щоб остаточно нейтралізувати Ю.Хмельницького руками самих же турків. Ми не володіємо достеменними відомостями про це, але маючи документальні свідчення про наміри Ю.Хмельницького відійти від султана, московська сторона неодмінно мала ними скористатись і пред'явити під час перемовин. Тільки цим можна пояснити несподівані відсторонення та арешт Ю.Хмельницького.

Не виключено, що в рамках переговорів, які тривали з 1678 по 1681 рр., московські делегати могли вимагати передати їм Ю.Хмельницького. Водночас султанові не було резону втрачати такого важливого бранця. Тому, щоб не віддавати його, турки могли самі розпустити чутки про його страту, а насправді продовжувати утримувати у Стамбулі. Поголоски про страту Ю.Хмельницького ходили саме у промосковських колах, а це тільки підтверджує наше припущення, що турки свідомо розпускали плітки, аби зняти це питання з порядку денного перемовин. У будь-якому випадку, мирні домовленості між Москвою та султаном 1681–1682 рр. збігаються з усуненням Ю.Хмельницького від гетьманства, що дає підстави припускати, що це відбулося в рамках якихось домовленостей між московською та османською сторонами.

Не менш важливим фактором у цій ситуації слід уважати не тільки вимоги московських послів, але й створення на підвладних туркам українських землях улутку 1681р. окремої Кам'янецької митрополії Константинопольського патріархату³⁵. Очілником нової церковної структури, яка не підлягала юрисдикції Київської митрополії та напряму підпорядковувалася Константинополю, було призначено грека П.Ахілеаса, котрого наділили титулом «митрополит Галицький и Каме(н)ца Подольского и всеи Малои России ексарха» вселенського патріарха на українських землях під владою султана³⁶.

Очевидно, що створення окремої митрополії в межах «Руського князівства» Ю.Хмельницького відбувалося не за один день і до того мало погоджуватись із ним, а може навіть було його ініціативою. Так само перед тим гетьман Д.Дорошенко під протекторатом Османської імперії в межах своїх володінь домігся поставлення

³¹ Солов'єв С. Сочинения. – Кн.7. – Москва, 1991. – С.215.

³² Там же.

³³ Там же. – С.220.

³⁴ 1678, июня 1. Показания челядника переяславского полковника Лысенка Фёдора Яковлева, бывшего в проважатых царского посла Парасукова к турецкому султану // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т.13 (1677–1678). – Санкт-Петербург, 1884. – С.603; Костомаров Н. Руина, Мазепа, мазепинцы // *Его же*. Исторические монографии и исследования. – Т.15. – Санкт-Петербург, 1882. – С.605–606.

³⁵ Kolodziejczyk D. The Orthodox Exarchate of Little Rus': A Few Remarks on the Ottoman Confessional Policy in the Late Seventeenth Century // *Archivum Ottomanicum*. – Vol.33. – Wiesbaden, 2016. – P.254–255; Ченцова В. «Воссоединение» // Вестник «Альянс-Архео». – Вып.30. – Москва; Санкт-Петербург, 2019. – С.87–173.

³⁶ Ченцова В. «Воссоединение». – С.100–101.

митрополита Йосипа (Нелюбовича-Тукальського), котрий якраз незадовго до того помер 1675 р.

Навряд усі ці події та одночасне відкликання Ю.Хмельницького з Немирова можна вважати випадковістю. Оскільки гетьман сам був ченцем і мав певний вплив у церковному середовищі, цілком можливо, що османська влада могла розраховувати ще й на те, аби в майбутньому використати його вже у впливі на українські землі через церковну політику.

В історіографії іноді можна зустріти думку, що Ю.Хмельницький зрікся свого чернецтва, ставши гетьманом під протекторатом османського султана. Але є факти, які суперечать цьому і вказують на те, що він не зрікався постригу та імені Гедеон. По-перше, повторне прийняття гетьманських повноважень попри чернечий постриг Ю.Хмельницький погодився здійснити не самовільно, а з благословення й за наполяганням константинопольського патріарха Парфенія IV. Про це детально повідомляє французький дипломат де ла Круа³⁷. Так само османські джерела підтверджують роль патріарха у цій справі³⁸. По-друге, погодившись стати гетьманом, у своїх універсалах упродовж 1677–1679 рр. він підписувався подвійним ім'ям (світським і чернечим): «Георгий, Гедеонъ, князь» та «Милостию Божиею, Георгий Гедеонъ Венъжикъ Хмелницкий, князь сармацкий, Малое Россіи Украины, и вождь Войска Запорозкого»³⁹.

Таким чином, обвинувачення Ю.Хмельницького деякими авторами в тому, що він був «розстригою», – це ще один міф, створений із метою демонізації цієї історичної особи, який підлягає спростуванню. У даному випадку, швидше за все, може йтися не про «розстриженство», а про практику суміщення чернечого постригу з посадою очільника держави та князя, що іноді практикувалося як у візантійській, так і католицькій традиції. Серед іншого, як приклад можна навести великого князя литовського Войшелка (1223–1267 рр.), котрий прийняв чернечий постриг і відійшов у монастир, але згодом змушений був залишити його та знову очолити державу, поєднуючи у своєму служінні чернечі обітничі, адміністрування та ратні справи⁴⁰. Або приклад легендарних ченців Пересвіта та Ослябі, які попри чернечий сан простими воїнами брали участь у битві 1380 р.⁴¹ Так само й у західному світі маємо приклад арагонського короля Раміро II (1075–1157 рр.), що спочатку прийняв чернецтво, став єпископом, потім на певний час – знову королем, а згодом знову повернувся до чернечого життя. За часів Ю.Хмельницького під протекторатом султанів яскравий приклад поєднання світської й духовної влади являла Черногорія, котра хоч і перебувала у васальній залежності від Османської імперії, проте користувалася правами розширеної автономії, а на чолі держави з XVI ст. як світські господарі стояли місцеві ченці-митрополити⁴². Подібні прецеденти у православній церкві мали місце навіть у XX ст.⁴³ Більше того, самі константинопольські патріархи від султана були офіційно

³⁷ Свідчення де ла Круа про перебування Ю.Хмельницького у Стамбулі // *Луняк Є.* Перебування Юрія Хмельницького у турецькому полоні... – С.10–15.

³⁸ *Туранли Ф.* Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах... – С.351.

³⁹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.184–189.

⁴⁰ *Шумило С.* Святогорский след в судьбе волынского православного монаха и великого князя литовского Войшелка (1223–1267) // *Труды Киевской духовной академии.* – Вып.24. – К., 2016. – С.236–243.

⁴¹ Новгородская IV летопись // Полное собрание русских летописей. – Петроград, 1915. – Т.4, ч.1. – Вып.1. – С.311–320; Ленинград, 1925. – Вып.2. – С.321–325; Софийская I летопись // Там же. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1853. – С.90–98.

⁴² *Вацлик И.* Черногорские правящие династии. – Санкт-Петербург, 1889. – С.10; *Петровиц [Негоси] В.* История о Черной Горы // *Повјесница црногорска (одбране историје Црне Горе до краја вијека).* – Подгорица, 1997. – С.21.

⁴³ Макарий III // *Православная энциклопедия.* – Т.XLII. – Москва, 2016. – С.547–551.

наділені повноваженнями етнархів (тур. «міллет-баши») і вважалися вищими релігійними й політичними лідерами грецького народу в межах Османської імперії⁴⁴. З огляду на всі ці випадки факт благословення ченця Гедеона (Ю.Хмельницького) патріархом Парфенієм IV на гетьманство та суміщення чернечого сану зі світською політичною посадою не є чимось неймовірним. Так само це не заважало Порті в майбутньому, у разі потреби, використати його як церковного ієрарха, зокрема й на чолі тієї ж Галицько-Кам'янецької митрополії.

Повертаючись до подальшої долі Ю.Хмельницького, варто ще раз звернути увагу на введені не так давно до наукового обігу маловідомі свідчення С.Проського, який у 1682 р. записав: «Хмельниченко вміло викрутився з Єдикуле, живе приватно з того, що в Немирові заощадив, у патріарха єрусалимського, мислить бути знову ченцем і тільки чекає, щоб про нього Порта забула» («Chmielniczeyko chorąbo wykrecił sie z Edikaly zyie prywatnie z tego co w Niemorowie będąc nachował u Patryarchy Jerozalimskiego mesli bydz znova cherncem y nie czeka tylko zeby Porta o nim zapomniála»)⁴⁵.

Свідчення польських дипломатів С.Проського та Т.Гольчевського не тільки доповнюють одне одного, але й указують на деякі дуже важливі моменти в подальшій долі Ю.Хмельницького:

- він не був засуджений турецькою владою та повертався до Стамбула після Немирова у супроводі турків і козаків не як в'язень;
- він розглядав можливість переходу в іслам, імовірно з політичних мотивів, однак, зрештою, вирішив повернутися до попереднього свого життя у сані ченця;
- після повернення до Стамбула був тимчасово розміщений у фортеці Єдикуле (імовірно, для політичного нагляду та вирішення подальшої долі);
- у нього явно була якась затяжна хвороба, котра спіткала його ще 1681 р., але тривала й далі;
- мотивуючи своїм хворобливим станом, домігся, щоб йому дозволили проживати за межами фортеці, і це додаткове свідчення, що для турків він не був засудженим злочинцем;
- місцем його проживання у Стамбулі з 1682 р. ймовірно стало подвір'я єрусалимського патріарха;
- чекав «тільки, щоб Порта забула про нього», аби не бути під постійним наглядом і жити ченцем при якомусь монастирі;
- проживав власним коштом, що свідчить про наявність значних статків; якби був засудженим злочинцем чи в'язнем, зрозуміло, турецька влада в нього їх конфіскувала б.

С.Проський повідомляв важливу деталь, що в Константинополі Ю.Хмельницький хотів бути ченцем в єрусалимського патріарха. Виникає питання, чому ж він вирішив перебувати на подвір'ї єрусалимського, а не константинопольського патріарха? Цьому може бути декілька причин. По-перше, у той період єрусалимські патріархи постійно мешкали не в Єрусалимі, а саме в Константинополі, де навіть іноді (на час відсутності) заміщували місцевих патріархів. Константинопольський патріархат переживав тоді не найкращі часи (тільки за період 1672–1682 рр. змінилося 7 патріархів). Якраз у 1682 р. відбувалася чергова така пертурбація: замість Іякова (був уперше із трьох його очільництв патріархії) патріархом став Діонісій IV Муселіміс (утрете з п'яти очільництв). Зрозуміло, що за таких умов Ю.Хмельницький не міг сподіватися на заступництво і стабільність при дворі константинопольського патріарха. Водночас

⁴⁴ Халкидакис Э. Вселенский патриарх Григорий V и греческая революция 1821 г. // Христианское чтение. – 2015. – №2. – С.96.

⁴⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Publiczne Potockich. – Rkps.47. – T.1. – S.102; Кочегаров К. Украина и Россия во второй половине XVII в. ... – С.155.

єрусалимський Досифей II, перебуваючи на своїй посаді ще від 1669 р., мав досить близькі зв'язки з султанськими сановниками. До того ж зажив слави захисника православного населення (між іншим, пізніше він буде противником підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату).

Ще одна причина – на цей час у Константинополі не збереглося жодного монастиря, що функціонував. Усі колишні обителі в місті діяли лише як парафіяльні храми⁴⁶. Осередком чернечого життя тут було Святогробське подвір'я (метох) Єрусалимського патріархату, яке розташовувалося разом із келіями та церквою Св. Георгія в районі Фанар неподалік від Константинопольської патріархії⁴⁷. Тому, прагнучи чернечого усамітнення посеред гамірної столиці Османської імперії, найкраще для цих цілей підходило саме Святогробське подвір'я. До того ж зв'язок із цими подвір'ями надавав шанс покинути Константинополь і вирушити до Єрусалима та Святої землі, де було чимало стародавніх монастирів. Прагненням усамітнення пояснюється і зникнення згодом ченця Гедеона (Ю.Хмельницького) з поля зору як османських, так й іноземних спостерігачів. Імовірно, вирушити в далеку путь до Святої землі йому так і не дозволили. Проте могли надати згоду проживати під наглядом при якомусь із монастирів чи метохів неподалік від Константинополя.

Якраз у 1684 р. на патріаршестві в Константинополі був знову поновлений давній заступник Ю.Хмельницького патріарх Парфеній IV. За його протекції цілком могла бути підтримана ідея щодо дозволу Юрію на проживання в одному з грецьких монастирів. Це тим паче вірогідно, що як чернець він належав до кліру Константинопольського патріархату і тому підлягав його юрисдикції. Якщо ж Парфеній IV міг сприяти звільненню Ю.Хмельницького раніше, то цілком можливо, що так само він міг сприяти й тому, щоб османська влада дозволила йому проживати в якійсь із грецьких обителей неподалік від Константинополя.

Поки що це лише припущення, яке потребує доведення через віднайдення відповідних документів з османського архіву Стамбула, Патріаршого архіву у Фанарі та ін.

Серед згадуваних джерел заслуговує на увагу ще один цікавий документ, який в історіографії залишився без належної оцінки, а проте, можливо, проливає світло на місце смерті й поховання Ю.Хмельницького. Ідеться про паломницькі записки ієромонаха чернігівського Борисоглібського монастиря Іполита Вишенського, який із благословення місцевого архієпископа І.Максимовича в 1708–1709 рр. здійснював через терени Османської імперії паломництво до Єрусалима та на Афон. Свої щоденникові нотатки автор укладав по свіжому сліду безпосередньо під час мандрів⁴⁸. Оскільки це джерело стосується опису Святої землі, афонських та інших монастирів і місць, які авторові доводилося минати, то історики, котрі досліджували козацьку минувшину, не зверталися до цих «малоцікавих» для них свідчень. Уперше опубліковані архимандритом Леонідом (Кавелінім) у 1876 р., вони так і залишилися поза увагою всіх біографів Ю.Хмельницького. А проте тут міститься хоч коротка, утім дуже важлива інформація про ймовірне місце поховання колишнього гетьмана.

Зокрема у своїх нотатках за 1708–1709 рр. чернігівський ієромонах повідомляв, що того року він відвідав місто Калліполь, «де Хмельниченко лежить»⁴⁹. Це чи не найперша конкретна вказівка про місце поховання Ю.Хмельницького. Всі інші

⁴⁶ Соколов И. Патриархия и храмы в Константинополе от втор. пол. XV в. до настоящего времени: Исторический очерк. – Санкт-Петербург, 1916. – С.41–52.

⁴⁷ Там же. – С.80.

⁴⁸ Пелгримация, или Путешественник честного иеромонаха Иполита Вишенского // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – Кн.4. – Москва, 1876. – 142 с.

⁴⁹ Там же – С.139.

згадки й версії, починаючи з С.Величка, більш пізнього походження. Фактично свідчення І.Вишенського зафіксовані невдовзі по смерті Ю.Хмельницького, через що можуть заслуговувати на довіру. Він писав про місце поховання Богданового сина як про загальновідоме, чому й не акцентував на ньому особливої уваги. Імовірно, у ті часи українські прочани добре знали про цей факт, а саме місто асоціювалося в них ні з чим іншим, як саме з могилою колишнього козацького гетьмана. Те, що навіть за більш ніж 100 років автор «Історії русів» переказував цю версію як dokonаний факт (хоч і не знав уже назви самого міста), наголошуючи, що Ю.Хмельницький помер у турецькому полоні при монастирі на одному з грецьких островів, підтверджує цю думку.

Описане 1709 р. І.Вишенським місто Калліполь (тур. Геліболу), «де Хмельниченко лежить», розташоване на Галліполійському півострові між Егейським і Мармуровим морями, в європейській частині сучасної Туреччини. Від нього недалеко як до Афону, так і до Стамбула, також через нього пролягав шлях до Святої землі. До початку ХХ ст. за складом населення було переважно грецьким, тут функціонувала грецька православна митрополича кафедра, яку очолював митрополит, діяли три православних монастирі та два монастирських метохи (подвір'я), зокрема й афонські, а також кафедральний і парафіяльні храми, грецькі школи тощо⁵⁰.

І тут можна пригадати повідомлення Л.Повідая про поселення Ю.Хмельницького в якомусь монастирі в Малій Азії. Справа в тому, що від Галліполійського півострова до Малої Азії через протоку Дарданелли в найближчому місці всього лише 1,3 км.

Саме місто було одним із важливих торговельно-портових центрів Османської імперії, де часто зупинялись як купці, так і паломники, котрі мандрували зі Святої землі та Афону до Константинополя й навпаки. Серед таких прочан нерідко були й українці – ченці та навіть козаки.

У цьому місті ще з візантійських часів існувала велика фортеця з оборонними кам'яними мурами та баштами⁵¹. В османський період, зважаючи на стратегічне розташування міста на березі протоки Дарданелли на водному шляху до столиці імперії, вона була значно укріплена. При фортеці містилася в'язниця для полонених, де утримували, зокрема, українських козаків. Також за часів Османів півострів часто був місцем заслання опальних політичних діячів.

Маловідомий факт: коли в 1775 р. російські війська за наказом Катерини II зруйнували Січ, частина запорожців, перейшовши під протекторат султана, забажала переселитися саме на Галліполійський півострів, розташований у відносній близькості до Афону. Як доповідав російський посланець у Константинополі О.Стахієв, станом на 1779 р. у місті Геліболу осіли понад 200 козаків, котрі заснували тут своє поселення. При цьому дипломат уточнював, що мешканці направили до Порти подання, в якому наголошували, що для них обтяжливо утримувати таку їх кількість⁵². Те, що запорожці обрали Геліболу, засвідчує, що вони здавна добре знали як саме це місто, так і навколишній край, напевно, неодноразово там бували. Не виключено, що

⁵⁰ Κομνηνίδου Γ. Δροσιά: Εθνική και Ορθόδοξη Συνείδηση των Θρακών κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. – Θεσσαλονίκης, 2011. – Σ.92–93; Ορακικά: σύγγραμμα, περιοδικό εκδιδόμενον υπό του εν Αθήναις «Ορακικού κέντρου»: Βραβευθέν δις υπό της 'Ακαδημίας Αθηνών και τής εν Παρισίσις. – Τ.10. – Αθήναι, 1938. – Σ.324–326, 377–383; Τ.25. – Αθήναι, 1956. – Σ.17–18, 37–43; Τ.44. – Αθήναι, 1970. – Σ.39–47, 49–51; Χρυσχοϊδής Κ. Ο άσημος και ο διάσημος στη μοναστική κοινότητα της Ανατολής // 'Ηρωες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της ιστορίας και της τέχνης. – Αθήναι, 2006. – Σ.95–101.

⁵¹ Turker A. The Gallipoli (Kallipolis) Castle in the Byzantine Period // Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. – Τ.28. – Αθήναι, 2007. – Σ.55–59, 61, 65.

⁵² Письмо А.Стахиева графу Панину, 23 сентября 1779 // Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России: Документы. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1887. – С.365.

вони його могли знати і як місце поховання колишнього гетьмана Ю.Хмельницького. Адже Галліполі відоме було тим, що турки тут (у фортеці чи у засланні на півострові) утримували українських полонених.

Про перебування тут бранців-козаків зберігалися численні свідчення та перекази до початку ХХ ст. Російські військові емігранти, які в 1920–1923 рр. розмістилися табором у Геліболу, свідчили, що коли на відведеній для їхніх померлих ділянці на Малому грецькому кладовищі копали нові могили, то постійно наштовхувалися на старі козацькі захоронення, через що їм навіть довелося припинити тут ховати новопомерлих⁵³. На встановленому білогвардійцями в місті монументі тоді ж було зазначено, що він присвячений «пам'яті своїх предків-запорожців, які померли в турецькому полоні»⁵⁴. Російські вояки в Геліболу також свідчили, що відбуваючи за порушення військової дисципліни ув'язнення в казематах місцевої «кубічної» тюрми на території фортеці, бачили там на стінах написи, залишені в давні часи невільникми-козаками. Мовляв, донині збереглася там «яма» для бранців, в якій тримали полонених запорожців⁵⁵. Місцеві мешканці переповідали, що в місті нерідко знаходили старовинні надгробні плити зі слов'янськими написами⁵⁶.

Отже, як бачимо, Геліболу у часи Османської імперії здавна було місцем заслання захоплених у полон українських козаків, а згодом, після ліквідації російською владою Січі, тут було засновано ще й ціле козацьке поселення.

Повертаючись до долі Ю.Хмельницького, варто зазначити, що після відправлення його до Константинополя, цілком імовірно, він звідти міг переселитися в Геліболу й жити тут як чернець при одному з місцевих грецьких монастирів або метохів без права залишати півострів. Така ситуація цілком улаштувала б як турецьку владу, так і самого Ю.Хмельницького. Виїхати йому, скажімо, на Афон чи у Святу землю, де дуже легко розчинитися серед прочан та уникнути «опіки», турки навряд чи дозволили б. Тоді як у Геліболу, розташованому не так далеко від столиці Османської імперії, значно легше було тримати його під умовним наглядом і водночас виконати побажання самого колишнього гетьмана залишок життя провести у чернечому усамітненні.

Через нищівне руйнування міста в 1915–1916 рр. під час Першої світової війни в ньому фактично не збереглися споруди старовинних храмів і монастирів⁵⁷, що значно ускладнює пошуки й ідентифікацію ймовірного місця поховання Ю.Хмельницького. Після депортації 1922 р. всього грецького населення міста та півострова за межі

⁵³ Див.: Душкін В. Забытые. – Париж, 1983. – С.109:

«Кладбище находилось у подножия пологого холма, вдали от города, около долины, шедшей к виноградникам на склоне. На этом месте в годы беспрестанных войн запорожцев с султаном закапывали умерших и замученных казаков. Достоверность этого подтверждалась каждый день. При рытье могил на свет Божий появлялись кости и черепа прежде зарытых во множестве. Пленных запорожцев свозили в Галлиполи. Сидели они в казематах “кубической” тюрьмы, той самой, что я увидел с парохода, подходя к Галлиполи... Вот в память запорожских казаков и был сооружён памятник. А попутно – и в память нашего пребывания».

⁵⁴ Русские в Галлиполи: 1920–1921: Сб. ст., посвящённый пребыванию 1-го армейского корпуса русской армии в Галлиполи. – Берлин, 1923. – С.278–279; Часовой (La Sentinelle): Печатный орган русской эмиграции (Париж; Брюссель). – 1949. – №289. – С.21.

⁵⁵ Архив Общества галлиполийцев и РОВС, Париж. КА-54, Гауптвахта N1. Ф-54, КР-12. Таб. II // Виртуальный музей-архив «Русские в Галлиполи» [Электронный ресурс]: <https://paris1814.com/gallipoli/a054>

⁵⁶ Русские в Галлиполи... – С.35, 37.

⁵⁷ *Takaoğlu T., Ataba M.* On the Fate of Ottoman Cultural Properties during the Gallipoli Campaign // *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığı*. – Year 2017, vol.15, issue 23. – P.249–256; *Θρακικά...* – Т.25. – Σ.91–97; Т.44. – Σ.44, 48–49; *Κομνηνίδου Γ. Δροσιά...* – Σ.92–93.

Туреччини (так звана «грецька малоазійська катастрофа»), осередки історичного духовно-культурного життя греків у місті було остаточно знищено, а вивчення їх історії тривалий час не проводилося.

Щоб визначити приблизне місце поховання Ю.Хмельницького, необхідно більш ретельно дослідити наявні там у XVII–XVIII ст. православні храми та монастирі. Так, про існування в Геліболу монастирського метоху (подвір'я) афонської обители Іверон відомо принаймні з XVIII ст., хоча точна дата його заснування невідома⁵⁸. На початок XX ст. при ньому залишався лише один чернець з Іверського монастиря. Будівлі цього афонського метоху були суттєво зруйновані за часів Першої світової й остаточно занепали після подій 1922 р. Ще три грецьких монастирі в Геліболу – на честь Свт. Харлампія, на честь Дива Богородиці в Мадіто та на честь Св. Іоанна Богослова, найімовірніше, засновані вже в XIX ст., проте під час артобстрілів міста також зазнали руйнації⁵⁹.

З усіх згаданих вище грецьких чернечих осередків у Геліболу найбільше до версії про місце поховання ченця Гедеона (Ю.Хмельницького) може підходити метох (подвір'я) афонського Іверського монастиря⁶⁰. Взаємини Ю.Хмельницького з представниками саме цієї обители відомі ще під час його гетьманування в Україні. Зокрема у Чигирині він контактував з іверським архимандритом Ісаакієм, котрий відвідував його в гетьманській столиці⁶¹. Невдовзі, 1663 р., Юрій прийняв чернецтво з ім'ям Гедеон⁶². Не виключено, що на такий радикальний вибір молодого реґіментаря міг справити вплив і цей афонський ігумен. Згодом інший архимандрит з Афону навіть виступав у ролі посередника в переговорах із метою замирення Ю.Хмельницького з лівобережним гетьманом І.Самойловичем⁶³. Тому цілком логічно, що й перебуваючи у засланні на Галліполійському півострові місцем свого усамітнення як чернець він міг обрати подвір'я саме афонського монастиря, якщо воно вже існувало на той час⁶⁴. Принаймні свідчення І.Вишенського за 1708–1709 рр., польського дипломата С.Проського від 1682 р., а також пізніші згадки про смерть ченця Гедеона (Ю.Хмельницького) в турецькому полоні «при монастирі на одному з грецьких островів» дають підстави для такого припущення. Проте похований він міг бути і при іншому чи то монастирі, чи то храмі в Геліболу. Ці гіпотези потребують ще подальших пошуків та досліджень в османських і грецьких архівах.

Таким чином, переважна більшість версій про останні роки, смерть і місце поховання українського гетьмана Ю.Хмельницького не мають під собою жодних реальних підстав. Можливо, турки і справді з якихось тактичних міркувань розпускали чутки про страту, але найімовірніше, що з Кам'янця-Подільського його під вартою спроводили на Дунай, а звідти до Стамбула, де й вирішували подальшу долю. Фактично як реальну ми можемо розглядати лише версію про те, що Ю.Хмельницький після повернення до Константинополя восени 1681 р. деякий час перебував спочатку в Єдикуле, а потім на Святогробському подвір'ї єрусалимського патріарха під наглядом турецької влади. В подальшому він планував знову повернутися до чернечого

⁵⁸ *Χρυσοχούδης Κ.* Ο άσχημος και ο διάσημος στη μοναστική κοινότητα της Ανατολής. – Σ.95–101; *Κομνητίδου Γ. Δροσιά...* – Σ.92–93.

⁵⁹ *Κομνητίδου Γ. Δροσιά...* – Σ.92–93.

⁶⁰ *Шумило С.* Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2021. – С.82.

⁶¹ Российский государственный архив древних актов. – Ф.52. – Оп.1 (1661 г.). – Д.10. – Л.36–38.

⁶² *Ластовський В.* Чернецтво Юрія Хмельницького. – С.64–76; *Луняк Є.* Перебування Юрія Хмельницького у турецькому полоні... – С.5–16.

⁶³ *Костомаров Н.* Руїна, Мазепа, мазепинцы. – С.605–606.

⁶⁴ *Шумило С.В.* Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст. – С.82.

життя та, найімовірніше, цим місцем стало Геліболу на Галліполійському півострові. Саме його як місце поховання колишнього гетьмана вказав український паломник І.Вишенський. Оскільки ж Ю.Хмельницький помер чи загинув у 1680-х рр., згадане відвідування його могили в 1709 р. відбулося фактично по свіжих слідах, тож це свідчення може заслуговувати на довіру.

REFERENCES

1. Borschak, E. (1953). A Littleknown French Biography of Yuras Khmelnytskyi. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, III, 1(7), 509–517.
2. Chentsova, V. (2019). “Vossoedinenie”. *Vestnik “Alyans-Arbeo”*, 30, 87–173. [in Russian].
3. Chukhlib, T. (1999). “Ukrainske Kniiazivstvo” v turetskykh planakh. *Ukraina kriz viky*, 8, Kyiv. [in Ukrainian].
4. Chukhlib, T. (2009). Kniaziuvannia vid imeni Osmanskoï imperii hetmana Yuriiia Khmelnytskoho. *Kozaky i monarhy: Mizhnarodni vidnosyny rannomodernoi Ukrainsoï derzhavy 1648–1721 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kochegarov, K. (2019). *Ukraina i Rossiia vo vtoroy polovine XVII v.: politika, diplomatiya, kultura: Oeberki*. Moskva. [in Russian].
6. Kołodziejczyk, D. (2016). The Orthodox exarchate of Little Rus’: A few Remarks on the Ottoman Confessional Policy in the Late Seventeenth Century. *Archivum Ottomanicum*, 33, 254–255.
7. Kovalchuk, M. (2017). Orhanizatsiia provintsiiinoho upravlinnia Osmanskoï imperii XVI st. za danymy Kanun-name. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 19, 67–82. [in Ukrainian].
8. Królikowska-Jedlińska, N. (2019). W poszukiwaniu sojuszników? Rola Chanatu Krymskiego i Persji w polityce Jana III Sobieskiego wobec Imperium Osmańskiego (1674–1696). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne*, 146, 2, 331–345. [in Polish].
9. Lastovskyi, V. (2004). Perebuvannia Yuriiia Khmelnytskoho v chernestvi: sprobha rekonstruktsii. *Vyzvolnyi sblyakh*, 9, 110–120. [in Ukrainian].
10. Lastovskyi, V. (2006). Chernestvo Yuriiia Khmelnytskoho. *Henezis*, 1(11), 64–75. [in Ukrainian].
11. Litvinenko, Ye. (2011). Hetmanat Yuriiia Khmelnytskoho kriz pryзму nimetskoï drukovanoï khroniky “Theatrum Europaeum” (XVII – pochatok XVIII st.). *Kyivska starovyna*, 1, 110–122. [in Ukrainian].
12. Luniak, Ye. (2011). Perebuvannia Yuriiia Khmelnytskoho u turetskomu poloni za svichchenniamy frantsuzkoho dyplomata de la Krua. *Sicheslavskyi almanakh*, 6, 5–16. [in Ukrainian].
13. Luniak, Ye. (2012). Yurii Khmelnytskyi u svichchenniakh frantsuzkykh dyplomativ druhoï polovyny XVII st. *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 1, 143–152. [in Ukrainian].
14. Mytsyk, Yu. (1995). Yurii Khmelnytskyi. *Volodari betmanskoï bulavy*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Mytsyk, Yu. (2013). Khmelnytskyi Yurii. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 10. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Safonov, A. (2012). Osmanskaia administrativno-pravoiva sistema na Balkanakh (XV–XVIII v.). *Istoriko-pravovye problemy: Novyi nakurs*, 5, 121–133. Kursk. [in Russian].
17. Shumilo, S. (2016). Svyatogorskij sled v sudbe volynskogo pravoslavnogo monakha i velikogo knyazya litovskogo Vojsheka (1223–1267). *Trudy Kievsoï dukhovnoï akademii*, 24, 236–243. [in Russian].
18. Shumylo, S. (2013). Okultno-khudozhnii obraz „hrafa Drakuly” yak pryklad manipulatsii ta vykryvleniia istorii. *Religion.in.ua, merezhovyj resurs*. [in Ukrainian].
19. Shumylo, S. (2021). Rozvytok ukrainsko-afonskykh dukhovno-kulturnykh zviazkiv u XVII – pershii tretyni XIX st. (*Candidate’s thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
20. Smolii, V., Stepankov, V. (2009). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676)*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Takaoglu, T., Ataba, M. (2017). On the Fate of Ottoman Cultural Properties during the Gallipoli Campaign. *Çanakkale Arařtırmaları Türk Yılığı*, 15, 23, 249–256.
22. Turanlı, F. (2016). *Kozatska doba istorii Ukrainy v osmansko-turetskykh pysemnykh dzherelakh (druha polovyna XVI – persha chvert XVIII st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Χρυσχοϊδης, Κ. (2006). Ο άσημος και ο διάσημος στη μοναστική κοινότητα της Ανατολής, Ηρωες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της ιστορίας και της τέχνης. Αθήνα [in Greece].

Serhii SHUMYLO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Doctor of Theology,
Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), institute@afon.org.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Valerii LASTOVSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of International Relations,
Kyiv National University of Culture and Arts
(Kyiv, Ukraine), lastov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

“...Where Khmelnychenok Lies” (On the Question of the Last Years of Yu.Khmelnytskyi’s Life and Burial Place)

Abstract. Yu.Khmelnytskyi is one of the most controversial figures in Ukrainian history. As a rule, in historical literature it is presented in a more negative light than positive. There are reasons to assert the dominance of many myths related to the son of B.Khmelnytskyi in scientific works. Nevertheless, detailed studies of the hetman’s biography have not yet been created. Many aspects of his political activity, as well as the last years of his life, remain unexplained or erroneous. The place of his burial is also a mystery. Today, there are no less than ten versions concerning the death of Yu.Khmelnytskyi, and none of them are true. Documentary sources known today allow us to reconstruct in more detail the last period of the hetman’s life and to express and substantiate the idea about his actual burial place. **The purpose of the article** is to analyze the existing versions regarding the last years of the life, death and burial place of the Ukrainian Hetman Yu.Khmelnytskyi and to try to determine the most real of them. **The research methodology** is based on the application of the principles of historicism, systematicity, scientificity, and interdisciplinary. The following general historical methods were used: historiographical, historical-genetic and comparative analysis. **Scientific novelty** consists in the actualization in scientific circulation of some historical sources that were previously not taken into account by historians. Based on them, an attempt was made to determine the likely place of death and burial of Yu.Khmelnytskyi. **Conclusions.** Today, it is safe to say that almost all the versions regarding the last years of the life and death of the Ukrainian hetman Yu.Khmelnytskyi turned out to be false and unfounded. Detailed analysis of a number of sources, including little known to historians, allows us to assert that his life after his resignation in 1681 ended peacefully, in the sleigh of a monk and, most likely, he was buried in the city of Gelibolu on the Gallipoli peninsula.

Keywords: Yurii Khmelnytskyi, Hedeon, monasticism, pilgrimage, Constantinople Patriarchate, Jerusalem Patriarchate, Callipolis, Gelibolu, Gallipoli peninsula.